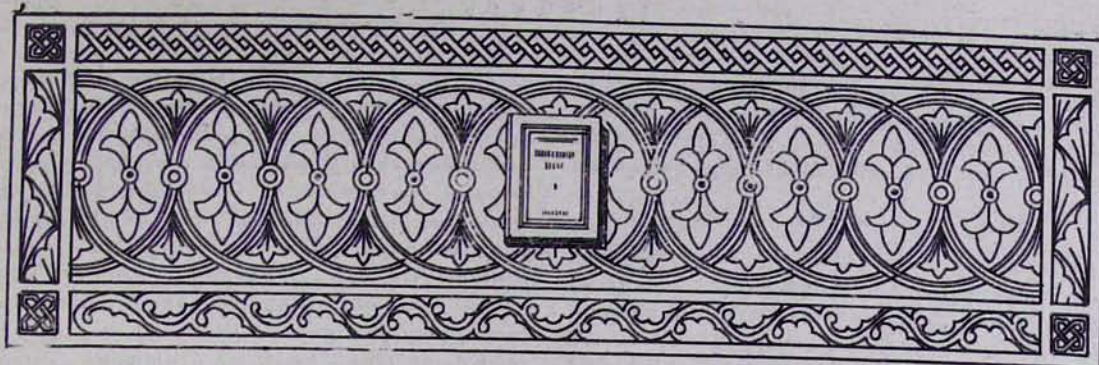

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ԽՈՀԵՐԻՑ

Առաքելության կնիքը, զոր Հայոց Եկեղեցին ամեն ատեն իրեն սեփականած և յուրացուցած է, և զոր ամեն պաշտոնական գրությանց մեջ համարձակորեն հոչակած է, մեկ կողմեն կհաստատեն անոր սկզբնական և նախնական ծագումը, և մյուս կողմե կհավաստեն անոր ուղղակի ինքնուրույն սկզբնավորությունը, առանց ուրիշ հնագույն եկեղեցվո մը գործակցության:

... Բավական ըլլա գիտնալ, թե Հայոց եկեղեցվո ուղղակի առաքելական ծագումը, եկեղեցական պատմությանց մեջ, ստույգ և անհերքելի եղելություն մը պետք է նկատվի, հարենման ուրիշ առաքելական եկեղեցիներու ծագումին: Եթե երբեք այն ավանդական և պատմական աղբյուրները, որ այս եղելությունը կհավաստեն, քննադատական դիտողությանց կրնան առիթ ընծայել, դիտել կուտանք, որ Հայ Եկեղեցվո ավանդությանց դեմ հարուցվելիք քննադատությունները ավելի զորավոր չեն քան այն քննադատությունները, որոնք հարուցված են այն եկեղեցիներուն ծագումին մասին, որոնք ընդհանրապես իրեն առաքելական ճանչցրված են:

Հայոց Կաթողիկոսությունը երբեք տեղագրական անուն չունեցավ Աթոռին կամ Հայրապետանոցին տեղին առնված, այլ միշտ կոչվեցավ Կաթողիկոսություն Ամենայն Հայոց: Այդ կոչման զորութեամբ նա իրավունք ունեցավ յուր Հայրապետանոցը հաստատել այնտեղ, ուր կգտվեր Ազգային քաղաքական կեդրոն, որն ալ ըլլար ժամանակին իշխող կամ տիրապետող կառավարության գլխավոր քաղաքը:

Հայոց եկեղեցին միաբանությունը հասկըցավ միշտ, բառին ճիշտ և սեղմ նշանակությամբ: Նա միաբանություն ըսելով, ուղեց եկեղեցիներու միջև ունենալ հոգևորական հաղորդակցություն, փոխադարձ հարաբերություն, և իրարու դիրքին հանդեպ հարգանք. յուրաքանչյուրին համար յուր շրջանակին և սահմաններուն մեջ պատուություն, և ամենուն վրա տիրապետող բրիստոնեական սուրբ սերը: Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանությունը տիրապետության փոխվի և մարդոտության վերածվի: Դժբախտաբար Հունական և Լատինական եկեղեցիներ, իրենց քաղաքական և կենցաղական դիրքերուն առավելութենեմբ գրգռվելով, այն համոզմամբ վարվեցան, թե եկեղեցիներու միաբանությունը ուրիշ կերպով չի կրնար իրականանալ, բայց եթե ուրիշները իրենց եկեղեցվուն հնազանդեցնելով:

Ճշմարտությունը խոսելու խղճահարություննիս մինչև անխորհրդապահության ծայրահեղությունը մղել և չբաշխեցանք, և համարձակ հայտնեցինք այն աղետալի կացությունը, որուն հասած էին Եկեղեցին և Ազգությունը միջին դարուն ատենները: Բայց արդարութենե չշեղելու համար պետք է նաև հայտարարել, թե հնար չէ բնավ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իր քաղաքական և կենցաղական անկումին պատճառ, և իր պատասխանատու Ազգին զուլալ եկած աղետներուն, ինչպես որ հռոմեականության ջատագովներեն ոմանք հանդգնած են ըսել: Միջնադարյան Արևմուտքին անկալ և ողբալի վիճակը, և Հռոմեական եկեղեցվո

կողմեն հանուն կրոնի գործված մեծեղեռն, զեղծումները, բավական են Հայոց եկեղեցին մեղադրանքե զերծ պահելու և իրեն զեմ խոսող անդուռն բերանները կարկելու:

Եթե երբեք անակնունելի հաջողությամբ մը հնար ըլլար, որ զխավոր հնավանդ եկեղեցիներ իրարու հետ, թե ոչ միավորութեամբ և ձուլմամբ կատարյալ միութեան հասնեին, գոնե մեջերսին փոխադարձ և համերաշխ հաշտութեան մը հանգեին, հարկավ Հայ եկեղեցւոյ դրութենէն տարբեր գետին մը պիտի չկարենային գտնել, ցանկացցաւ խաղաղութիւնը իրականացնելու համար:

... Հայ եկեղեցւոյն ընդունած դավանական հավատալիքներուն քիչութիւնը պետք չէ որ պատահական պարագայի, ոչ ալ անխորհուրդ պատահարի վերագրվի: Այդ բանը վարդապետական ուղղութեան մասին ընդունված խոհական սկզբունքի մը հետեանք է:

Հոռմեադավան անձ մը ամեն կողմեն պարփակված, չի կրնար այսօր բաց կողմ մը գտնել, ոսկից կարենա յուր անձնական կարծիքներուն անցք տալ, և ոչ ալ ասպարեղ մը, որուն մեջ կարենա յուր ուսումնասիրութիւնները կատարել: Բայց ի՞նչ ըսեմ: Ոչ թե ուսումնասիրութիւնը, այլ նույնիսկ մտածումն ալ հոռմեադավանին արգելված է այլևս: Նա պետք է պատճառաբանել հրաժարի, մինչև իսկ յուր իմացականութեան կիրառութենէն ալ զգուշանա, որովհետեւ անհնար է իրեն որեւիցէ կրոնական կետի մը վրա խորհրդածել, առանց յուր ճամբուն վրա դալկանական կանոնի մը հանդիպելու, որ վերջնականաբար կփակե ուսումնասիրութեանց ասպարեղը:

... Հայ եկեղեցին երբեք հավակնութիւն չէ ունեցած յուր որոշումներուն դավանական հավատալիքի ուժը տալ, և ոչ ալ իբր հերետիկոսներ և հերձվածողներ դատապարտած է այն եկեղեցիները, որ իրեն ընդունած վարդապետութեան շէն համակերպիր: Ամեն վարդապետական կետեր, որոնք բաժանման գիծ մը կզգեն Հայ եկեղեցւոյ և ուրիշ եկեղեցիներու միջտեղ, մեր հայտարարութիւնը հավաստելու մի-մի փաստեր են, քանի որ երբեք ուրիշ եկեղեցիներու վրա բռնանալու կամ հավակնելու կերպեր գործածված չեն:

Հայ եկեղեցին իսկապես և տիրապետի երեւելիական ժողովներէն զատ, ուրիշ որեւէ մարմինի կամ աստիճանավորի վրա իրա-

վունք չի ճանչնար դավանական վճիռներ արձակելու, որ է ըսել, թե այդ իրավունքը կվերագրե միայն այն մարմինին, որուն մեջ քրիստոնեւթեան ամեն ճշտութիւնը կմիանան, և համամիտ ու համաձայն կգտնվին հայտնյալ ճշմարտութեան մեկ կետին վրա: Այդ համամիտ համաձայնութիւնը այլևս ճշմարտված չէ հինգերորդ դարուն մեջ սկսած պառակտումէն ալս կողմը. և պետք է հայտնապես ըսենք, թե հնար ալ պիտի չըլլար, որ ասկէ ետքն ալ ճշմարտվի, քանի որ կշարունակեն այն հակառակութիւնները, որոնց համար եկեղեցիները իրարմ բաժնրված են:

Կատին Կաթողիկ եկեղեցին, որուն տարածերժիկ առանձնահատկութեան հոգին աշխարհաբարոյ է, իրեն իբր սկզբունք հրաշակած է աններողամիտ դրութեան հայտարար բանաձեւը, թե Աւտա՛՛՛ն Հոռմեական եկեղեցւոյ չի՛՛՛ հավիտեհական փրկութիւն: Հույն Օրթոդոքս եկեղեցին ալ մյուս կողմէն, մինչև իսկ կմերժե վավերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերն տարբեր կերպով մատակարարված խորհուրդները...:

Հայոց եկեղեցին բնավ այս տեսակ աններողամիտ հոգի մը չունի, և շրջունիբ, որ որեւիցէ մասնավոր կամ ազգային եկեղեցի, որչափ ալ ընդարձակ ըլլա, իրավունք ունենա իրեն սեփականել ընդհանրական կամ տիեղերական եկեղեցւոյ նկարագիրը:

Հայոց եկեղեցւոյն ընդունած ու պաշտօնանած սկզբունքներուն համաձայն, եկեղեցական գերագույն իշխանութիւնը կապտական տիեղերական ժողովներուն, ուր հավաքված ըլլան մասնավոր եկեղեցիներու նվիրապետական մարմինները: Այդ իշխանութիւնը բացարձակ է դավանական իրողիրներուն համար. իսկ բարեկարգման խնդիրներ երկրորդական կարգի մեջ կգտնվին:

Այս մասին նոր ըսելիք չունինք Հայ եկեղեցւոյն վրա, բայց եթե որ հակառակ յուր հավատացյալներուն աշխարհի ամեն կողմերը ցրված ու սփռված ըլլալուն, և հակառակ երկու Կաթողիկոսական և երկու Պատրիարքական մեծ Աթոռներ ալ հաստատված ըլլալուն, ամենքն ալ մեկ կեղծոնի ենթարկված կմնան, և էջմիածին նստող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին իրավասութիւնը կտարածվի բովանդակ Հայաստանյայց Ուղղափառ եկեղեցւոյ վրա:

Այսօր ալ բնավ կանոնական արգելք մը չկա, որ նորամուտ սովորութիւնը, որչափ ալ տարածված ըլլա, հնաժանդ եկեղեցական կանոններուն տեղի չտա, և ամուսնացյալ կղերի առջև բաց ըլլան եկեղեցականութեան բարձրագոյն աստիճանները: Այս պարագային Ազգը մեծամեծ օգուտներ ալ կունենար, որովհետեւ այս կերպով ամուսնացյալ կղերը կազատեր ստորնութեան վիճակէ մը, որ ոչ մի կերպով չարդարանար, և որուն բուն պատճառները՝ իրեն վրա դրված պատահական զրկումներն են:... Երբոր քահանայական դասակարգին առջև հառաջադիմելու ասպարեզը ընդարձակվի, ազգայիններուն զարգացյալ դասակարգն ալ դժվարութիւն չի դգար այլեւ ամուսնավոր քահանայութեան շարքին մեջ մտնել, և ասով դասակարգային պատիւը ազգայնոց աչքին առջև կբարձրանա, և քահանաներն ալ արժանավորագոյն կերպով կըրացնեն իրենց կոչումին պարտավորութիւնները, և կհամապատասխանեն դարուս զարգացման աստիճանին:

Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներուն մեջն էլ Հայ Եկեղեցին է, որուն մեջ ժողովրդական հոգին ավելի ճշմարտութեամբ և ավելի ընդարձակութեամբ կհայլի: Նա բոլորովին օտար է Եկեղեցւոյ մեջ կղերական կամ քահանայական բացառիկ տիրապետութիւն հաստատելու դրութենէն, որ այնչափ վնասակար եղած է կաթողիկ Եվրոպիո, և եղծած է այն համերաշխութիւնը, որ պետք էր տիրեր Եկեղեցւոյ պաշտոնյաներուն և հովատացյալներուն, հոգեւոր հիւլիւններուն և հոտերուն միջև: Աշխարհականներուն եկեղեցական վարչութեան մասնակցելու իրավունքը Հայոց Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսելով կտեսնվի պատմութեան մեջ, և յուր արմատներն հաստատված են քրիստոնեութեան ճշմարիտ և նվիրական ավանդութեանց մեջ:

Հայոց Եկեղեցւոյն նկարագիրը իսկապէս և ամբողջապէս Ազգային Եկեղեցւոյ մը նկարագիրն է, ինչ որ հնաժանդ եկեղեցիներու էական տիպարն է: Իրեն կեդրոնը և գերագոյն իշխանութիւն վայելող Աթոռն է էջմիածինը, որուն իրավասութիւնը կտարածվի բոլոր հայադավան հովատացյալներու վրա: Անոնք ուր ուրեք ալ գտնվին, բոլոր աշխարհի մեջ սփռված, ամենն ալ միեւնոյն հոգեւոր հոտի բնավոր ոչխարներն են:

Եկեղեցին եղած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մեջ ներքին կենսականութեան տարրերը, և պատրաստած է արտաքին միջոցներ և գործնական եղանակներ և գործառնական ձեռնարկներ՝ Հայ ազգութեան գոյութիւնը ապահովելու: Եկեղեցւոյ շնորհիւ է, որ Հայութիւնը մնացած է իր հատուկ և ինքնուրույն մարմին մը, որ դարձու աշխարհայնաց և արկածներու բռնութեանց ներքէ ալ, ինքն իր մեջ շարունակելով միշտ նույն մնացած է:

«ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ», Կ. Պոլիս, 1911)

Հայաստանաց Եկեղեցւոյ Գերագոյն Աթոռը նախամեծար Արարատեան Աթոռն է, հաստատուելու և պայծառացալ ի Տեղին Իշման Միածինն ի լուսավորաշիւն Ս. էջմիածին: Պատմութիւնը կավանդե, թէ էջմիածնի գահակալը ատեն մը նստեր են ևս ի Սիւս և ի Հոռմկա, պանդխտորեն դեգերեր են ի Սլավ լեռ, ի Մամիզաւ, հԱնի, հԱրգինա, և հԱղթամար, ժամանակ մ'ալ բնակեր են ի Դվին, այլ իրենց նախնական Աթոռը եղեր է Ս. էջմիածին Միածինն իշմամբ հաստատուելու և հրամայալ թեպետ աթոռակալը ժամանակին պահանջմանց պատկառ կալով տեղափոխվեր են, այլ չէ տեղափոխվեր աստվածահարա Տեղին Իշման, և չէ փոխվեր Աթոռոյն իշխանութեանց և իրավասութեանց և արտոնութեանց և պաշտամանց կերպն ու կարգը, և Հայաստանաց Աթոռը միշտ և հարածամանդատին ի սկզբանէ և յուր ծագմանէ եղեր է ազատ և ինքնագլուխ:

(«ԱԹՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ», Վաղարշապատ, 1886)

Ավետարանը յուր պարզ ինքնութեան մեջ առնված ատեն, և առանց հակառակադունելու կամ նախապաշարյալ ըմբռնումներու կարգացված ատեն, անսխալ ուղեցոյց մըն է հովատացալին՝ յուր գերբնական խորհուրդներով, բարոյախոսին յուր անստեղծութիւններով, կենցաղագետին յուր ուղիղ սկզբունքներով, հաջողութեան մեջ յուր խոհական խրատներով, ճախորդութեան մեջ՝ յուր սրտապնդիչ միաթարութիւններով:

... Մեր ազգային պատմութիւնն ալ լի վկայեր միթէ, որ մեր քաջարի նահատակներ և քաջասիրտ կիներ, ժիրաժիր եփտասարգներ և աստվածավախ ժողովուրդներ, Ավետարան ձեռնընդունելով կզորանային ճակատաբար:

տամարտներու մեջ, կոգեվորվին հալածանքներու հանդեպ, և գործունեության կհորդորվին զրկանքներու ներքև:

(«ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄ», Կ. Պոլիս, 1911, «Նախաբան»)

Ավանդական և ծիսական կանոն է, նորընտիր կաթողիկոսներուն անունը եկեղեցական պաշտամանց մեջ հիշատակելու համար, սպասել անոնց օծվելուն, որ իրենց գահակալության իսկական նվիրագործումն է: Այդպես կգրե նաև կաթողիկոսական օծման Մաշտոցը:

(«ԱՍՊԱՊԱՏՈՒՄ», Գ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3776)

Կյանքիս ամենեն ցայտուն և ամենեն նշանավոր կետը եկեղեցի փոխելս է:

...Առաջին միտքը ծագած է հիս, նույնիսկ ուսանողության օրերեն, քանի տեսած և ուսած եմ հոռմեադավանության քաշկոտուք պատճառաբանությունները, նախապաշարյալ տեսությունները, այլևայլ մեկնությունները և կամայական եզրակացությունները:

...Հոռմեադավանութենն հեռանալու միտքը իմ վրա, ո՛չ կիրքի մը վայրկենական որոշում և ո՛չ շահադիտության կեղծիք էր, այլ երկար ատեն խորհված և կշռված, և խոհական քայլերով հառաջացած գործ մը եղած է:

Հավատքին անհրաժեշտության համոզումը կըբաղեմ մարդկային բնության իսկ իր կազմակերպությունը լրացնելու համար հավատքի պետք ունենալեն բնական և կենցաղական շրջանակին մեջ: Հավատքի պակասությունը ահագին դատարկ մը կձգե մտավորական բնության մեջ, և որովհետև գիտությունն ալ կընդունի, թե բնությունը դատարկե կխորշի, անկե կհետևեցնեմ, թե հավատքը անհրաժեշտ պետք մըն է միտքին դատարկը լրացնելու: Այդ է հավատքի մասին ունեցած հավատքս:

Հավատքի չափ, և թերևս հավատքե ալ ավելի զորավոր եղած է հույսի վրա համոզումս, այն հույսը, որ աստվածային նախախնամության և հովանավորության սկզբունքը կազդե մարդուն: Այդ ազդեցությամբ է, որ առ Աստված դիմումը և հայցվածը, կամ սովորական բառով աղոթքը, անկեղծությամբ և համոզմամբ կիրարկած եմ ամեն պարագային: Ամեն գործի սկիզբին կամ ընթացքին, ամեն դժվարությանց առթիվ, ամեն նեղությանց մեջ, ամեն շփոթությանց հանդեպ, առ Աստված դիմումը հաստատուն

սովորություն եմ ըրած պատանեկան տարիքես ի վեր: Նախադասած աղոթքս է Շնորհալիրն «Պահապան ամենայնի»-ն:

Բնական բերմամբ վարչական գործերու սիրահար չեմ եղած, և ուսումնական ու գրական աշխատությունները նախադասած եմ, նույնիսկ անհատական առավելությանց տեսակետեն, զի գրական արդյունքները մշտնջենական հիշատակ կթողուն, մինչ վարչականներ ապաշնորհ հետևանքներ կարտադրեն:

Ինչ համոզմամբ և սկզբունքով պատրիարքությունը ստանձնեցի, նույն կերպով ալ զայն պահեցի տասներկու տարիներ, ինձի նվիրական պարտք համարելով Ազգը ընտրողական տագնապի շմատնել, և կամ անտերունչ մնալու վիճակին չենթարկել:

Վարչական պաշտոնները ապերախտ ասպարեղ մը կկաղմեն, մանավանդ մեր Ազգին մեջ, որովհետև պարտքերը և պահանջները շատ ու շատ են, իսկ միջոցներն ու դուրսությունները քիչ և անբավական, որ է ըսել, կատարյալ հաջողություն անհնարին:

...Առաջին պայմանը ինքն իր գործին տեր ըլլալն է: Գիտեմ, որ սահմանադրական և խորհրդակցական դրությունը պաշտոնի գլուխ գտնվողները կպարտավորե յուրովի և աղիկամի չգործել, այլ ո՛չ թե իր ինքնությունը ուրանալ:

...Աշխատած եմ, որչափ հնար է, իմ գործերուս տերը ես ըլլալ, օրենքին և կանոնին ապահոված չափը ձեռքե չհանել, խնդիրները ներկայելու մեջ պատշաճ ղգուշավորությունը գործածել, ժողովականներու միտքերը կանուխեն պատրաստել, գործին կամ խնդիրին թեր ու զեմ պարագանքները հստակորեն հաղորդել, և այս կերպով որոշումը իմ նախադասած կողմը հակեցնել...:

Երկրորդ պայմանը անձնական օգուտ չփնտռելն է, կրկին տեսակետի ներքև, այսինքն՝ նյութապես շահ և օգուտ, և բարոյապես փառք ու պատիվ: Նյութական շահի իղձերեն հեռու մնացած եմ թե՛ բնական բերմամբ և թե՛ նախնական դաստիարակությամբ...: Այնպես որ այսօր բացարձակապես ոչինչ ունիմ բացի գիրքս ու գիրքերս, և երեսնամյա միջոցին մեջ կազմած մոտ 1 500 ոսկվո խնայողությունս...:

Գալով բարոյական օգուտին, այսինքն փառքին և պատիվին, համարձակ ըսեմ, թե անոր առջև անզգա չեմ եղած, և մինչև իսկ հրատարակությամբ ալ միտքս հայտնած եմ, թե փառասիրությունը վատ իղձ մը չէ, և թե փառամոլութենն տիրապես տարբեր է:

Որն է գործ մը ներկայացած կամ որն է ձեռնարկ մը սկսելու ատեն, ուշի-ուշուրն են նախընթացն ու պարագաները, նպատակը ու աննպատակ հանգամանքները, հաջողության ու ձախողության կշիռը, և այնպես գործին ձեռք զարնել, ելքը անհավանական և հաջողությունը անստույգ ձեռնարկների զգուշանալ, ինքզինքը ձախողվածի վտանգեն հնարավոր չափով հեռու պահել: Այս եղած է փորձառութենեն բաղած կանոնս...

Ուրիշ գործնական սկզբունք մըն ալ բրած էմ ինձի, մասնավոր և անհատական գործերով ինքզինքս շատ շժանրաբեռնել, երբ ընդհանուր և հանրային գործեր կան կատարվելիք...

Ավելի ծանր դիտողություններու առիթ տվավ սիրտի խնդիրը, մինչև իսկ հուշակելով, թե Օրմանյան սիրտ չունի: Սիրտ անունը կրկին իմաստով կգործածվի սովորական խոսակցության մեջ, երբեմն իբր կորով և երբեմն իբր ցուրտ: ... Պահանջել, որ մարդը զգացումով առաջնորդվի, զայն ստորացնել է ոչ թե բարձրացնել, և իմ համոզմամբ կատարելագույն է մարդը՝ որ միտքով, խորհրդածությամբ և կշռադատությամբ կառաջնորդվի, և պատահական զգացումը իրեն ուղեցույց և կանոն չընդունիր, երևույթով չի խաբվիր, ամեն ցույցի դուրսով պահանջ չի կախեր: ... Այս պարագաներու ներքե ավելի արդար էր ինձի համար ըսել, թե զգացումով կառավարվող մը չէ, թե միտքի կշռադատությանց համառ հետևող մըն է, և ոչ թե ըսել, թե սիրտ չունի:

Զիս խժեժել ուղղուներ իրենց բերնին ծամոց ըրին, իբր թե Համիդի կամակատար հետևող և հաճոյակատար ծառա եղած ըլլամ, ինչ որ ճշմարտութենէ հեռու է: Զորավոր և բռնավոր ինքնակալը խոնարհեցնել և հնազանդեցնել միտքն անցնելն ալ հիմարություն էր, և զիս այս վիճակի մեջ տեսնել ուզել՝ եղջերվաքաղ էր: Ինձի կմնար հարմար կերպերով, ճարտար դարձվածներով, հնարավոր միջոցներով Համիդի հայերու դեմ ունեցած ատելությունը մեղմացնել, հալածանքները թեթևացնել, արգելքները նվազեցնել, Աղգին կացությունը բարվոքել, ներքին կազմակերպությունը պահպանել, մեկ խոսքով՝ քիչ ու շատ տանելի վիճակ մը պատրաստել: Այդ ծրագիրը Համիդին ուղածը չէր, և երբ ես անոր կհետևեի, Համիդի հետևող եղած չէի ըլլար. և այսչափ բավական է իմ վրաս հարուցված զրպարտությունը փարատելու:

Ժողովականներու հետ կանոնական ճշտությունները հարգած եմ, այնպես որ տասվերկու տարիներու մեջ երբեք գծադրության և հակառակության տեղի տրված չէ. իսկ հրաժարելն ետքը խոսված կամ գրված զրույցները՝ խժեժողներու ձայնակից ըլլալու մարմաջով հղացված մտացածին բաներ են:

Պատրիարքութենէ առաջ ունեցած գործունեությանս պարագաները կուսակցականները վստահացուցած էին իմ մեջ իրենց համամիտ մը տեսնել, և թերևս չէին ալ սխալած վերացական տեսակետով. սակայն ես անհատապես, և մանավանդ պատրիարքության մեջ պաշտոնապես, չէի կրնար համաձայնիլ իրենց գործնական տեսակետին, որ բախտախնդիր և արկածախնդիր, անխորհուրդ և աննպատակ ձեռնարկներով կկազմվեր, և օգուտի ո՛չ մի ակնկալություն պարունակած ատեն՝ հայտնի վտանգներու և վնասներու կառաջնորդեր...

Ինձի դեմ ամբաստանության և մեղադրանքի կետ ըրին, թե պատրիարքութենէ հրաժարիլ չեմ ուղած: Զեմ կարծեր, որ մեկուն պաշտոն մը հանձնվի որպեսզի հրաժարի. զի պաշտոնը կտրվի որպեսզի զայն պահե, դժվարությանց տոկա, հանրության օգտին աշխատի, և ո՛չ թե յուր հանգիստը փնտռե: Ուստի ես ալ կընդունիմ, թե անպայման հրաժարիլ չեմ ուղած, զի զայն անձնդուրության միջոց և դասալքության գործ եմ նկատած. այլ հրաժարականները փորձած եմ իբրև կենսական խնդիր մը հաջողցնելու միջոց, և երեք փորձերս ալ ապարդյուն չեն եղած: Պատրիարքության վրա տասվերկու տարի տոկալս երբեք ինձ անձնդուրություն չէ բերած, զի պատրիարքութենէ առաջ ունեցած կենցաղս նույն է պահված, չեմ հարստացած, չեմ ճոխացած, և արտաքին երևույթներով, գունագեղ զգեստներով, շքանշաններու կիրառությամբ և ցուցադրության ձևերով չեմ շփացած:

Գրական աշխատությանցս մասին տված տեղեկությանցս նպատակը կրկին էր, զի երկասիրություններս ծանոթացնելու ատեն կուզեի առավելապես զայն շեշտել, թե այնչափ միտքի ու սիրտի հանդարտություն ունեի, որ երբ մեկ կողմեն անտեղի և անիրավ հալածանքը կշարունակեի, ես կրնայի ամփոփ միտքով և անվրդով սիրտով լուրջ ուսումնասիրությանց և օգտակար աշխատասիրությանց նվիրվիլ...

Հետևաբար ո՛չ Ազգի դեմ ցաված եմ և ո՛չ հալածողներուն դեմ զայրացած, և ո՛չ ալ քննընկելով Ազգին օգտակար գործ մը տեսնելու պատեհը մերժած:

Ես ազատաբար կընդունիմ բառնալ և հեռացնել մեր Եկեղեցիեն ամեն հունական և լատինական հետին ժամանակներու հավելվածները ու աղավաղումները, և համամիտ եմ մեր դավանականը ամփոփել Եփեսոսի ժողովով, մեր կանոնականը կազմել Թարգմանչաց դարով, մեր ծիսականը ձևակերպել առ առավելն Օձնեցիի ժամանակով, մինչև իսկ կհավանիմ Շնորհալիի հավելվածները կամավորության վերածել և պարտավորիչ չձանչնալ: Ահա իմ ըմբռնած եկեղեցական բարեկարգությունս, հիմնական սկզբունքներու դեմ չմեղանչելով, հայկական դրության հավատարիմ մնալով, և իրապես ու տիրապես բեռները թեթևեցնելու նպատակին ծառայելով: Շատ առիթներ ունեցած եմ իբրև ուսուցիչ և իբրև ուսումնասիրող մասնավոր կետեր զննելու և քննելու, և միշտ շատ թեթև և շատ ամփոփ գտած եմ Հայ Եկեղեցվո նախնականը, նվազ բեռնավորչալ յուր դավանականը, ազատական յուր դրությունը, և դյուրատար յուր կանոնները: Հետևաբար բավական է եկամուտները վերցնելով զուտ հայկականը պահել, որ շատերուն փափագած թեթևությունը իրականանա, ո՛չ թե ժամանակի պահանջին կամ ժամանակին մտայնության կամայական փաստով, այլ նախնականության և պահպանողականության հիմամբ հաստատված...:

Երբոր էջմիածին ուսուցիչ էի, երջանկահիշատակ Մակար կաթողիկոսի խոսած եմ, բանիբուն և կարող և խոհական եկեղեցականներն հանձնաժողով մը կազմել, որ խնամով ուսումնասիրեն նախնական Հայ Եկեղեցին յուր ամեն տարրերով, զտե և զատե հինն ու նորը, սեփականն ու եկամուտը, և յուր աշխատությանը արդյունքը կանոններու և հրահանգներու կերպով բանաձևե, և յուր աշխատությունը անպաշտոն տպագրությամբ հղվի եպիսկոպոսներու, կարող վարդապետներու, ուսյալ քահանաներու և հմուտ աշխարհականներու, և անոնց տեսություններն ու կարծիքները հավաքվելով հանձնաժողովին դառնան, որ երկրորդ խմբագրությամբ ընդունելի կարծիքները յուրացնեն, և այդ երկրորդ խմբագրությունը՝ իբրև պատրաստ նյութ՝ ազգային-եկեղեցական մեծ ժողովի մը հանվի, և հաստատություններով ու փոփոխություններով վավերանա, և Հայ Եկեղեցվո դավանության ու

վարչության, կանոնականության ու արդարության օրինագիրք ըլլա, և ըստ այնմ սկսի կատարվիլ ամենայն ինչ, որ Հայ Եկեղեցվո կյանքը կկազմե և անոր զուտ ինքնությունը կապահովե: Կաթողիկոսը առաջարկս ընդունելի դատեց, և ինձի պիտի հանձնեք նախապատրաստություններով զբաղիլ ամառնային արձակուրդին առնել, սակայն ես կանուխեն պարտավորվեցա էջմիածինն մեկնիլ, ինքն ալ շատ չապրեցավ, և գաղափարը գործնականության չմտավ: Սակայն ինչ որ հապաղած է՝ կորած չէ, կրսե լատին առածը, և ոչինչ կարգելով՝ որ ինչ որ այն առնել չկրցավ գործադրվիլ, առաջիկային կարենա իրականանալ:

Տեսակ մը ուսուցչություն է քարոզչությունն ալ, որուն խնամով հետևած եմ, և ընդհանուր ըմբռնման մեջ իբրև ընդունելի և գնահատելի քարոզիչ մը ձանչցված եմ: Քարոզչությանս մեջ հետևած ուղղությունս եղած է անխտիր ժողովուրդին հասկացողության համաձայն խոսիլ, հետևաբար երբոր հարկ եղած է՝ բարձր ոճ գործածած եմ, բայց ամենն սովորական, չըսեմ ստորին, ոճով խոսած եմ հետամնաց գյուղերու մեջ: Զանացած եմ միշտ բարոյական գետինի վրա մնալ, վարդապետական նրբություններն և հեռուորական դարձվածքներն խորշած եմ սկզբունքով, պատմականը գործածած եմ պետք եղած չափով միայն: Դամբասականներու և հարանիքներու մեջ զգուշացած եմ մարդահաճո և շողոքորթ ականարկներն, իսկ հանդիսական ատենաբանությանց մեջ աշխատած եմ գործնական գետնի վրա մնալ, կացությունը անխարդախ բացատրել, և պետք եղած պայմանները հրահանգել: Քարոզչական ոճը Դպրեվանքից ալ հատկապես ավանդած եմ, և Դպրեվանքի ոճը սկսած է բեմերու վրա տիրապետել, հնօրյա ոճեն բոլորովին տարբեր, ավելի աղղեցիկ և ավելի գնահատված:

1. Կյանքը կատարյալ է, երբոր բնականին հետ բանականն ու բարոյականն ալ կմիավորեն:
2. Բնականին համար աշխատությունը չափավոր է, բանականին համար նպատակահարմար, իսկ բարոյականին համար՝ անպայման:
3. Բնականին զարգացման ջանքը արդար և իրավացի է, բայց նպատակին համեմատելով օգտակար կըլլա:

4. Ընկերային ամբարտակին հաստատության հիմք բնականն է, ատաղձը բանականն է, բայց անոնք ամբացնող շաղախը բարոյականն է:

5. Ամեն անհատի հանրական զբաղումը անհրաժեշտ է. անզբաղ անհատը ընկերականության դավաճան է:

6. Ոչ մի զբաղում չուր բնությամբ ստորին է. ցուցադրությունը կարևորության շեղակի կհամեմատի. ստորինը ամեն զբաղման թերին է:

7. Ազնվագույն զբաղումներ ընկերականության պահանջ են, բայց գերագույն և

ընդարձակագույն պահանջ՝ արհեստականներն են:

8. Արհեստավոր դասակարգը յուր կարևորության համեմատ պատիվ ունենալու և ստանալու արժանի է:

9. Առանց բանականի կիրառության և բարոյականի պահպանողականության՝ լուկ բնականով օդ շնչելն ու մարմին պարարելը մարդկային կյանք չէ:

10. Կյանքին լրումը գործունեությունն է. լավ է կարճ կյանքը արդյունավորությամբ, քան երկար կյանքը ապարդյունությամբ:

(«ԽՈՂՔ ԵՎ ԽՈՍՔ», Երուսաղեմ, 1929)

